

Naslov originala:
THE WILL TO MEANING
Viktor E. Frankl

Copyright © 1988 Viktor E. Frankl
Copyright © 2019 ovog izdanja KONTRAST izdavaštvo

Za izdavača:
Vladimir Manigoda

Urednica:
Jelena Nidžović

Prevod:
Aleksandar Đ. Milenković

Lektura i korektura:
Kontrast izdavaštvo

Dizajn korica:
Jelena Lugonja

Štampa:
Kontrast štampa

Tiraž:
1000

Izdavač:
Kontrast, Beograd
Klaonička 2, Zemun
e-mail: jakkontrast@gmail.com
kontrastizdavastvo.com
facebook.com/KontrastIzdavastvo

VIKTOR FRANKL

KAKO PRONAĆI
SMISAO ŽIVOTA

VOLJA ZA SMISLOM

KONTRAST

Beograd, 2019.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	7
UVOD: STANJE U PSIHOTERAPIJI I POZICIJA LOGOTERAPIJE.....	11
PRVI DEO: OSNOVI LOGOTERAPIJE	
METAKLINIČKE IMPLIKACIJE PSIHOTERAPIJE.....	23
SAMOPREVAZILAŽENJE KAO LJUDSKI FENOMEN....	39
ŠTA ZNAČI SMISAO?.....	59
DRUGI DEO: PRIMENE LOGOTERAPIJE	
EGZISTENCIJALNI VAKUUM: IZAZOV ZA PSIHIJATRIJU.....	91
LOGOTERAPEUTSKE TEHNIKE.....	107
MEDICINSKO DUŠEBRIŽNIŠTVO.....	125
ZAKLJUČAK: DIMENZIJE SMISLA.....	149
POGOVOR: DEGURUFIKACIJA LOGOTERAPIJE.....	165

PREDGOVOR

Ova knjiga je proizašla iz serije predavanja koja sam držao po pozivu na letnjoj sesiji Tehnološkog fakulteta Perkins, na Južnom metodističkom univerzitetu u Dalasu, u Teksasu. Tada mi je posebno dato zaduženje da objasnim sistem koji karakteriše logoterapiju. Dok su razni autori često isticali da je logoterapija, nasuprot drugim školama egzistencijalističke psihijatrije, razvila prave psihoterapeutske tehnike, jedva da se i pominjalo da je to bila i poslednja psihoterapija koja je konceptualizovana na sistematičan način.¹

Baveći se osnovama sistema, odeljci iz ove knjige u prvi plan stavljaju osnovne pretpostavke i načela koja leže u pozadini logoterapije. One čine lanac međusobno povezanih karika, pri čemu se logoterapija zasniva na tri sledeća pojma: (1) sloboda volje; (2) volja za smislom i (3) smisao života. (1) Sloboda volje uključuje i spor između determinizma i pandeterminizma. (2) O volji za smislom se govori kao o pojmu koji se razlikuje od volje za moć i volje za zadovoljstvom, onako kako su ova dva poslednja pojma predstavljena u adlerovskoj i frojdovskoj psihologiji. Izraz „volja za moć“ je, naravno, Ničeova kovanica, pre nego Adlerova, dok izraz „volja za zadovoljstvom“ – koja označava Frojdov princip zadovoljstva – nije Frojdov već moj. Štaviše, princip zadovoljstva trebalo bi da se posmatra u svetlu šireg pojma, principa homeostaze.²

1) To je uočio Juan Battista Turrello, u svom uvodu za italijansko izdanje knjige *Čovekova potraga zasmislom (Zašto se niste ubili)*.

2) Što se tiče principa realnosti, on služi ciljevima principa zadovoljstva na isti način kao što ovaj služi svrsi principa homeostaze, pa stoga nema potrebe da se izričito uključi u našu teoriju.

Kritikujući oba ova pojma, moraćemo da razradimo motivacionu teoriju logoterapije. (3) Smisao života uključuje i spor između relativizma i subjektivizma.

Primene logoterapije, o kojima se govori u ovoj knjizi, takođe su trostruke. Prvo, i pre svega, logoterapija je primenjiva u tretmanu noogenih neuroza; drugo, logoterapija je tretman za psihogene neuroze, tj. neuroze u konvencionalnom smislu reči; i treće, logoterapija je tretman somatogenih neuroza ili, bolje reći, somatogenih bolesti uopšte. Kao što vidimo, ovaj sled tematskih oblasti oslikava sve dimenzije ljudskog bića.

U uvodnom odeljku knjige, logoterapija se posmatra zajedno sa drugim školama psihoterapije i, posebno, sa egzistencijalizmom, na polju psihoterapije. Poslednji odeljak se bavi dijalogom između logoterapije i teologije.

U knjigu sam pokušao da uključim najnovija dešavanja u logoterapiji, uključujući formulaciju pojedinačnih uverenja i materijal koji se koristi za ilustriranje. Međutim, pokušaj da se ponudi zaokružena slika celog sistema primorava me da uključim i materijal koji sam koristio u svojim ranijim knjigama.³ Ono što nazivam egzistencijalnim vakuumom predstavlja izazov za današnju psihijatriju. Sve se više pacijenata žali zbog osećanja praznine i besmisla, koje, kako mislim, potiče od dve činjenice. Za razliku od životinje, čoveku instinkti ne govore šta mora da čini. I, za razliku od čoveka iz ranijih vremena, njemu ni tradicija više ne govori šta treba da čini. Često ne zna čak ni šta u osnovi želi da čini. Umesto toga, on ili želi da radi ono što rade drugi (konformizam), ili radi ono što mu drugi kažu da radi (totalitarizam).

Nadam se da ću uspeti čitaocu da prenesem svoje uverenje da život, uprkos urušavanju tradicije, u sebi sadrži

3) Vidi Viktor E. Frankl, *Zašto se niste ubili; Psihoterapija i egzistencijalizam*

smisao za svakog pojedinca i da, štaviše, taj smisao sadrži bukvalno do njegovog poslednjeg izdisaja. A psihijatar može svom pacijentu pokazati da život nikada ne prestaje da ima smisao. Naravno, on ne može pacijentu da pokaže šta je smisao, ali može da mu jasno pokaže da smisao postoji i da je sadržan u životu: da život ima smisla bez obzira na uslove. Prema učenju logoterapije, čak i tragični i negativni aspekti života, kao što je neumitna patnja, mogu, preko stava koji čovek zauzme prema zloj sudbini, da se pretvore u ljudsko postignuće. Nasuprot većini egzistencijalističkih škola mišljenja, logoterapija nipošto nije pesimistička, već je realistična, utoliko što se sučeljava s tragičnom trijadom ljudskog postojanja, a to su bol, smrt i krivica. Logoterapija može s pravom da se naziva optimističkom, jer pacijentu pokazuje kako da očajanje pretvori u trijumf.

U dobu kao što je naše, u kome tradicija kopni, psihijatrija svoj primarni zadatak mora da vidi u opremanju čoveka sa sposobnošću da nađe smisao. U dobu u kome deset zapovesti za većinu ljudi više nemaju svoju bespogovornu vrednost, čovek mora naučiti da sluša deset hiljada zapovesti povezanih sa deset hiljada situacija od kojih se sastoji njegov život. U tom pogledu se nadam da će čitalac videti da se logoterapija obraća sadašnjim potrebama.

Viktor E. Frankl, M.D-Ph.D.
Beč, Austrija

UVOD

STANJE U PSIHOTERAPIJI I POZICIJA LOGOTERAPIJE

Sadašnje stanje u psihoterapiji obeležava uspon egzistencijalne psihijatrije. U stvari, o ubrizgavanju egzistencijalizma u psihoterapiju može da se govori kao o glavnom sadašnjem trendu. Ali, govoreći o egzistencijalizmu moramo imati na umu da postoje mnogi egzistencijalizmi i mnogi egzistencijalisti. Štaviše, ne samo da svaki egzistencijalista modeluje vlastitu verziju filozofije, nego i nomenklaturu koristi na svoj način. Na primer, izrazi kao što su egzistencija i Dasein nemaju isto značenje kod Jaspersa ili kod Hajdegera.

I pored toga, pojedinačni autori iz oblasti egzistencijalne psihijatrije imaju nešto zajedničko – jedan zajednički imenitelj. Radi se o frazi koju ovi autori toliko često koriste – a prečesto je i zloupotrebljavaju: „biće u svetu“. Stiče se utisak da mnogi od njih misle da je za sticanje statusa pravog egzistencijaliste dovoljno ako svako malo upotrebe frazu „biće u svetu“. Sumnjam da je to dovoljan uslov da bi se neko nazvao egzistencijalistom, pogotovo zato što se u većini slučajeva lako vidi da se Hajdegerov pojam bića u svetu pogrešno tumači u smeru pukog subjektivizma – kao da „svet“ u kome „je“ ljudsko biće nije ništa drugo do samoizražavanje samog bića. Usuđujem se da kritikujem ovu rasprostranjenu zabludu samo zato što sam, igrom slučaja, jednom imao priliku da o tome razgovaram lično sa Martinom Hajdegerom, koji je imao isto mišljenje.

Zablude u oblasti egzistencijalizma su lako razumljive. Terminologija je ponekad ezoterična, najblaže reče-

no. Pre tridesetak godina, u Beču sam držao predavanje o psihijatriji i egzistencijalizmu. Svojim slušaocima sam predočio dva citata rekavši im da jedan potiče iz nekog Hajdegerovog teksta, dok je drugi bio deo razgovora koji sam vodio sa šizofrenim pacijentom hospitalizovanim u Bečkoj državnoj bolnici u kojoj sam radio. Zatim sam ih pozvao da pogađaju koji citat pripada kome od ove dvojice. Verovali ili ne, velika većina je mislila da je citat iz Hajdegerovog teksta izgovorio šizofreni pacijent, i obrnuto. Međutim, ne bi trebalo da iz ovog rezultata brzopleto izvodimo zaključke. To ni u kom slučaju ne govori ništa protiv Hajdegerove veličine – nemojmo dovoditi u pitanje mišljenje mnogih stručnjaka kada je o tome reč. To nam više govori o nesposobnosti svakodnevnog jezika da izrazi misli i osećanja koja su pre toga bila nepoznata – bilo da su to revolucionarne ideje koje je stvorio veliki filozof, ili čudnovata osećanja koja je doživeo šizofreni pojedinac. Ono što ih ujedinjuje je neka vrsta krize izražavanja ili ekspresije; na drugom mestu sam pokazao da nešto slično važi i za moderne umetnike (vidi moju knjigu Psihoterapija i egzistencijalizam, izabrani tekstovi o logoterapiji, odeljak „Psihoterapija, umetnost i religija“).

Što se tiče pozicije metode koju sam nazvao logoterapija, o kojoj i jeste reč u ovoj knjizi, većina autora se slaže da spada u kategoriju egzistencijalne psihijatrije.⁴ U stvari, ja sam još tridesetih godina skovao frazu

4) Odgovarajući iskazi se mogu pronaći na sledećim mestima: *Zašto se niste ubili*; Aaron J. Ungersma, *The Search for Meaning: A New Approach to Psychotherapy and Personal Psychology*, 1961; Donald F. Tweedie, *Logotherapy and the Christian Faith: An Evaluation of Frankl's Existential Approach to Psychotherapy*, 1965; Robert C. Leslie, *Jesus and logotherapy: The Ministry of Jesus as Interpreted Through the Psychotherapy of Viktor Frankl*, 1965; Godfryd Kaczanowski, u: Arthur Burton, *Modern Psychotherapeutic Prac-*

Egzistenzanalyse, kao alternativni naziv za logoterapiju, koje ime sam skovao još dvadesetih godina. Kasnije, kada su američki autori počeli da objavljuju radove iz oblasti logoterapije, uveli su termin „egzistencijalna analiza“ kao prevod za Existenzanalyse. Nažalost, drugi autori su činili isto za reč Daseinsanalyse – termin je četrdesetih godina izabrao Ludvig Binsvanger, veliki švajcarski psihijatar, kao naziv za svoje učenje. Od tada je egzistencijalna analiza postala vrlo dvosmislen izraz. Da ne bih povećao zabunu izazvanu takvim stanjem stvari, odlučio sam da se što više uzdržavam od upotrebe termina egzistencijalna analiza u svojim radovima na engleskom. Često govorim o logoterapiji, čak i u kontekstu koji ne uključuje terapiju u strogom smislu. Na primer, ono što nazivam medicinskim dušebrižništvom predstavlja važan aspekt logoterapeutske prakse, pri čemu je indikovano upravo u slučajevima u kojima je terapija nemoguća jer je pacijent suočen sa neizlečivom bolešću. Ipak, u najširem smislu, logoterapija jeste tretman, i to – tretman stava pacijenta prema svojoj neumitnoj sudbini.

Ne samo da je logoterapija bila podvedena pod egzistencijalnu psihijatriju nego je, u toj sredini, i pozdravljena kao jedina škola koja je uspela u razvijanju nečeg što se s pravom može nazvati tehnikom.⁵ Međutim, to ne znači da mi, logoterapeuti, precenjujemo važnost tehnike. Odavno je prihvaćeno stanovište prema kome u terapiji nije važ-

tice: Innovations in Technique, 1965; James C. Crumbaugh, „*The Application of Logotherapy*“, *Journal of Existentialism*, 1965; Joseph Lyons, „Existential Psychotherapy: Fact, Hope, Fiction“, *Journal of Abnormal and Social* 1961, i Lawrence A. Pervin, „Existentialism, Psychology, and Psychotherapy“, *American Psychologist*, 1960.

5) Bar se o tome prepiru autori kao što su Ungersma, Tweedie, Leslie, Kaczanowski, Lyons, i Crumbaugh.

na tehnika već ljudski odnos između doktora i pacijenta, odnosno, lični i egzistencijalni susret.

Čisto tehnicistički pristup u psihoterapiji može da blokira terapijski efekat. Pre nekog vremena bio sam pozvan da održim predavanje na jednom američkom univerzitetu pred timom psihijatarata koji je trebalo da brine o stradalnicima posle uragana. Ne samo da sam prihvatio poziv, nego sam odabrao i naslov, „Tehnika i dinamika preživljavanja“, koji se očigledno svideo sponzorima mog predavanja. No, kada sam počeo predavanje, pošteno sam im rekao da ćemo promašiti svrhu sve dok svoj zadatak budemo tumačili samo u terminima tehnike i dinamike, i da nećemo doći do srca onih kojima želimo da pružimo mentalnu prvu pomoć. Pristupanje ljudskim bićima samo u terminima tehnike nužno podrazumeva manipulaciju ljudima, a pristupanje samo u terminima dinamike podrazumeva objektivizaciju ljudi, njihovo svođenje na puke stvari. A ta ljudska bića odmah oseće i primete manipulativni kvalitet našeg pristupa i našu tendenciju da ih reifikujemo, tj. opredmetimo. Rekao bih da je reifikacija postala iskonski greh psihoterapije. Ali ljudsko biće nije stvar. To nije-nešto, umesto nije ništa,⁶ jeste lekcija koju smo naučili od egzistencijalizma.

Kada sam drugom prilikom po pozivu govorio pred zatvorenicima u San Kventinu, dobio sam uveravanja da su oni po prvi put osetili da ih neko stvarno razume. Nisam učinio ništa naročito. Samo sam im pristupio kao ljudskim bićima i nisam ih zamenio za mehanizme kojima je potrebna popravka. Interpretirao sam ih na isti način na koji su oni intepretirali sami sebe sve vreme, tj. kao slobodne i odgovorne. Nisam im ponudio jeftino bekstvo od osećanja krivice tako što bih ih zamišljao

6) *No-thingness* nasuprot *Nothingness*. (Prim.)

kao žrtve procesa biološkog, psihološkog ili sociološkog uslovljavanja, niti sam ih smatrao za bespomoćne pione u ratu između ida, ega i superega. Nisam im davao alibi. Nisam ih oslobađao krivice. Nisam je pravdao nekim objašnjenjem. Prišao sam im kao sebi ravnima. Naučili su da je čovekovo preimućstvo to što može da postane kriv – i da je njegova odgovornost u tome da krivicu prevaziđe.

Šta sam to primenio u svom obraćanju zatvorenicima iz San Kventina, ako ne fenomenologiju u njenom najčistijem smislu? U stvari, fenomenologija je pokušaj da se opiše način na koji čovek razume samog sebe, način na koji tumači svoje postojanje, daleko od unapred zamišljenih obrazaca tumačenja i objašnjenja kakva pružaju psihodinamičke ili socioekonomske hipoteze. Prihvatajući fenomenološku metodologiju, logoterapija, kako je jednom prilikom rekao Pol Polak,⁷ pokušava da trenira čovekovo nepristrasno samorazumevanje formulisano u naučnim terminima.

Ali da se ponovo vratim na pitanje suprotstavljenosti tehnike i susreta. Psihoterapija je više od puke tehnike utoliko što je umetnost, i kreće se izvan nauke utoliko što je mudrost. No, čak ni mudrost nema poslednju reč. Jednom sam u koncentracionom logoru video telo žene koja je izvršila samoubistvo. Među stvarima koje je ostavila iza sebe bio je i komad hartije na kome je ispisala ove reči: „Moćnija od sudbine je hrabrost kojom se podnosi“. I uprkos takvog mota, ona je sebi oduzela život. Mudrost nije dovoljna ako joj nedostaje ljudsko obeležje.

Nedavno me je, u tri sata ujutru, telefonom pozvala jedna gospođa da mi kaže kako je odlučila da se ubije ali da bi volela da čuje šta ja mislim o tome. Odgovorio sam

7) Paul Polak, „Frankl's Existential Analysis“, *America Journal of Psychotherapy*, 1949.

joj potežući sve argumente protiv takve odluke i u prilog ostajanja u životu. Pričao sam joj trideset minuta – dok mi konačno nije dala reč da sebi neće oduzeti život i da će umesto toga doći da se vidimo u mojoj ordinaciji. Ali, kada me je posetila, ispostavilo se da je nije impresionirao niti jedan od argumenata koje sam joj bio ponudio. Jedini razlog zašto je odlučila da se ne ubije bio je to što sam je, umesto da se naljutim zato što me uznemirava usred noći, strpljivo saslušao i pola sata razgovarao s njom, a ona smatra da svet u kome tako nešto može da se dogodi mora biti vredan da se živi u njemu.

Što se tiče psihoterapije, uglavnom je zasluga pokojnog Ludviga Binsvangerera to da je ljudsko biće ponovo uspostavljeno u svojoj ljudskosti, i da odnos ja – ti može sve više da se smatra suštinskim pitanjem. Ali iznad toga postoji još jedna dimenzija u koju treba ući. Susret između „ja“ i „ti“ ne može da bude cela istina, nije cela priča. Suštinski samouzvišen kvalitet ljudske egzistencije čini čoveka bićem koje dopire izvan i iznad sebe. Prema tome, ako Martin Buber, zajedno sa Ferdinandom Ebnerom, tumači ljudsku egzistenciju uglavnom u terminima dijaloga između ja i ti, onda se mora prepoznati da će taj dijalog biti samoporažavajući ukoliko „ja“ i „ti“ ne prevaziđu sami sebe i ukoliko ne počnemo da se odnosimo prema smislu izvan samih sebe.

U meri u kojoj se – umesto da bude puki psihološki inženjering i tehnologija – psihoterapija zasniva na susretu, to što se jedno s drugim susreće nisu dve monade, već su ljudska bića koja međusobno sučeljavaju logos, tj. smisao bića.

Stavljajući naglasak na susretu „ja“ sa „ti“, Dazajnaliza je učinila da partneri u takvim susretima istinski slušaju jedan drugog, oslobađajući se tako svoje, da tako kažemo, ontološke gluvoće. Ali i dalje treba da ih oslo-

bodimo od njihovog ontološkog slepila, i dalje treba da učinimo da smisao bića zasija. To je korak koji je napravila logoterapija. Logoterapija ide iznad dazajnanalize ili (da usvojimo prevod Džordana M. Šera), ontoanalize, utoliko što se ne bavi samo ontosom, ili bićem, nego i logosom, smislom. To može da se objasni time da je logoterapija više od puke analize; ona je, kao što joj ime kaže, terapija. Jednom prilikom mi je Ludvig Binsvanger lično rekao kako oseća da je logoterapija, u poređenju sa ontoanalizom, više aktivistička i, štaviše, da bi logoterapija mogla da posluži kao terapijski suplement ontoanalize.

Na način namerno preteranog uprošćavanja, čovek bi logoterapiju mogao da definiše bukvalno je prevodeći kao lečenje smislom (Džozef B. Fabri).⁸ Moramo, naravno, imati na umu da je logoterapija daleko od toga da bude lek za sve, indikovana u nekim slučajevima, a kontraindikovana u drugim. Kao što ćemo videti u drugom delu ove knjige, gde se bavimo primenama logoterapije, ona je, pre svega, primenjiva u slučajevima neuroze. Ovde se obelodanjuje još jedna razlika između logoterapije i ontoanalize. Čovek bi mogao da sažme Binsvangerov doprinos psihijatriji u terminima boljeg razumevanja psihoze, tačnije, posebnog i neobičnog načina psihotičnog bića-u-svetu. U protivrečnosti sa ontoanalizom, logoterapija ne cilja na bolje razumevanje psihoze, već pre na kratak tretman neuroze. Još jedno preterano uprošćavanje, naravno.

U tom kontekstu zaslužuju da se pomenu autori koji smatraju da se Binsvangerov rad svodi na primenu Hajdegerovskih pojmova u psihijatriji, dok je logoterapija rezultat primene pojmova Maksa Šelera u psihoterapiji.

E, sad – posle pominjanja Šelera i Hajdegera i uticaja njihovih filozofija na logoterapiju – šta je sa Frojdom i

8) Joseph B. Fabry, *The pursuit of Meaning: Logotherapy Applied to Life*, 1968.

Adlerom? Da li logoterapija njima manje duguje? Nipošto. Zapravo, u prvom pasusu moje prve knjige čitalac nailazi na priznavanje te zasluge kada pravim analogiju sa kepecom koji, stojeći na ramenima diva, vidi malo dalje nego sam div. Najzad, psihoanaliza jeste, i zauvek će biti, neophodan temelj svake psihoterapije, uključujući i svaku buduću školu. Međutim, moraće i da deli sudbinu temelja, drugim rečima, postaće nevidljiva u meri u kojoj se na njoj uzdiže pravo zdanje.

Frojd je bio isuviše genijalan da ne bi bio svestan činjenice da se njegovo istraživanje ograničava samo na temelje, na dublje slojeve, na niže dimenzije ljudske egzistencije. U pismu Ludvigu Binswangeru sam kaže: Uvek sam se ograničavao na prizemlje i podrum zdanja zvanog čovek.⁹

U prikazu jedne knjige¹⁰ Frojd je izrazio uverenje da je strahopoštovanje prema velikom majstoru dobra stvar, ali da strahopoštovanje prema činjenicama treba da ga prevaziđe i nadmaši. Pokušajmo sada da reinterpetiramo i prevrednujemo Frojdovu psihoanalizu u svetlu činjenica koje se nisu pokazivale u Frojdovo vreme.

Takva reinterpetacija psihoanalize odstupa od Frojdovog samotumačenja. Kada je otkrio novi kontinent, Kolumbo je verovao da je našao nov put do Indije. Isto tako postoji i razlika između onoga u šta je Frojd verovao i onoga što je postigao. Frojd je verovao da bi čovek mogao da se objasni mehanicističkom teorijom i da njegova psiha može da se leči pomoću tehnika. Ali ono što je postigao bilo je nešto drugo, i dalje održivo, pod uslovom da ga prevrednujemo u svetlu egzistencijalnih činjenica.

9) Ludvig Binswanger, *Reminiscences of a Friendship*, 1957.

10) Sigmund Freud, „Über Forel: Der Hypnorismus, seine Bedeutung und seine Handhabung“, *Wiener medizinische Wochenschrift*, 1889.

Prema jednoj Frojdovoj izjavi, psihoanaliza se zasniva na prepoznavanju dva pojma, represije kao uzroka neuroze i transfera kao njenog leka. Svako ko veruje u važnost ta dva pojma može s pravom sebe da smatra i naziva psihoanalitičarem.

Represija se suzbija narastanjem svesnosti. Potisnut materijal treba učiniti svesnim. Ili, kako kaže Frojd, tamo gde je bio id treba da postane ego. Neko ko je oslobođen mehanicističke ideologije devetnaestog veka, sagledane u svetlu egzistencijalističke filozofije dvadesetog veka, mogao bi reći da psihoanaliza promovise samorazumevanje u čoveku.

Na sličan način, pojam transfera može da se utanači i pročisti. Adlerijanski psiholog Rudolf Drakurs jednom je ukazao na manipulativni kvalitet koji je inherentan Frojdovom pojmu transfera.¹¹ Oslobođen manipulativnog kvaliteta, transfer bi mogao da se razume kao prevozno sredstvo za ljudski i lični susret koji se zasniva na ja – ti odnosu. U stvari, ako treba da se dosegne samorazumevanje, ono mora da bude posredovano susretom. Drugim rečima, Frojdov iskaz može da se nastavi: tamo gde je id, treba da bude ego; ali ego može da postane ego jedino preko „ti“.

Što se tiče materijala koji je postao žrtva potiskivanja, Frojd je verovao da je to bio seks. U stvari, u njegovo vreme, seks je bio potisnut na masovnom nivou. To je bila posledica puritanizma, a taj puritanizam je bio dominantan u anglosaksonskim zemljama. Nikakvo čudo da su se te zemlje pokazale najprijemčivijim za psihoanalizu – a odbojne prema onim školama psihoterapije koje su išle iznad Frojda.

11) Rudolf Dreikurs, „The Current Dilemma in Psychotherapy“, *Journal of Existential Psychiatry*, 1960.

Poistovećivanje psihoanalize sa psihologijom i psihijatrijom bilo bi isto toliko pogrešno kao i poistovećivanje dijalektičkog materijalizma sa sociologijom. I frojdizam i marksizam su pojedinačni pristupi naukama, a ne same nauke. Naravno, indoktrinacija – i zapadnjačkog i istočnjačkog stila – može da zamagli razliku između toga šta je sekta, a šta nauka.

Međutim, psihoanaliza je, na neki način, nezamenjiva. I mesto koje u istoriji psihoterapije ostaje rezervisano za Frojda podseća me na priču koju pričaju u najstarijoj sinagogi na svetu, praškoj srednjevekovnoj Staroj-novoj sinagogi. Kada vam vodič tamo pokazuje enterijer, kaže vam da na stolicu na kojoj je nekad sedeo slavni Rabi Lev nikada više nije seo nijedan od njegovih naslednika; za njih je postavljeno drugo sedište, jer niko ne može da zameni Rabija Leva, niko mu nije ravan. Vekovima nikom nije dozvoljeno da sedne na njegovo mesto. Isto tako bi i Frojdova stolica trebalo da ostane prazna.